

Oriental Journal of Education**THEORETICAL FOUNDATIONS OF DEVELOPING STUDENTS' RATIONAL THINKING IN THE CONTEXT OF RELATIONSHIPS**

Umirbek Khurramovich Toshniyazov

Head of the Department for Work with Youth, Spirituality and Enlightenment

Senior Lecturer at the Department of "Social and Humanitarian Sciences"

Karshi State Technical University

Karshi, Uzbekistan

ABOUT ARTICLE

Key words: Rational thinking, social relations, theoretical foundations, socio-cultural theory, reflective thinking, pedagogical conditions, logical analysis, critical thinking, group relations, psychological and pedagogical conditions, educational process.

Received: 27.10.25

Accepted: 28.10.25

Published: 29.10.25

Abstract: In modern education, rational thinking is understood as the ability to think independently, perform logical analysis, formulate well-founded conclusions, and make responsible decisions in a social context. This article explores the theoretical foundations of developing students' rational thinking in the context of social interactions. Social relations are considered not only as a means of communication but also as a key factor in the development of thought processes. Based on L.S. Vygotsky's theory of socio-cultural development and J. Dewey and D. Schön's models of reflective thinking, the mechanisms of rational thinking development are analyzed. Theoretical approaches used in European countries are also considered.

MUNOSABATLAR KONTEKSTIDA TALABALARNING RATSIONAL TAFAKKURINI SHAKLLANTIRISHNING NAZARIY ASOSLARI

Umirbek Xurramovich Toshniyazov

Qarshi davlat texnika universiteti

Yoshlar bilan ishlash, ma'naviyat ma'rifat bo'limi boshlig'i

"Ijtimoiy-gumanitar fanlar" kafedrasida katta o'qituvchisi

Qarshi, O'zbekiston

МАҚОЛА ҲАҚИДА

Kalit so'zlar: Ratsional tafakkur, ijtimoiy munosabatlar, nazariy asoslar, ijtimoiy-madaniy nazariya, refleksiv fikrlash, pedagogik shart, mantiqiy tahlil, tanqidiy fikrlash, guruhdagi aloqalar, psixologik-pedagogik shart, o'qitish jarayoni.

Annotatsiya: Zamonaviy ta'limda ratsional tafakkur - mustaqil fikrlash, mantiqiy tahlil qilish, dalillarga asoslangan xulosalar chiqarish va ijtimoiy kontekstda mas'uliyatli qaror qabul qilish qobiliyatini ifodalaydi. Ushbu maqolada talabalarning ratsional tafakkurini

shakllantirishda ijtimoiy munosabatlar muhitining nazariy ahamiyati chuqur o'rganilgan. Ijtimoiy aloqalar faqat muloqot vositasi emas, balki tafakkur jarayonlarining rivojlanishida asosiy shakllantiruvchi omildir. L.S. Vigotskiyning ijtimoiy-madaniy rivojlanish nazariyasi, J. Dyui va D. Xonning reflektiv fikrlash modeli asosida ratsional tafakkurning shakllanish mexanizmlari tahlil qilingan. Shuningdek, Yevropa mamlakatlaridagi nazariy yondashuvlar ham qaralgan.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ РАЦИОНАЛЬНОГО МЫШЛЕНИЯ СТУДЕНТОВ В КОНТЕКСТЕ ОТНОШЕНИЙ

Умирбек Хуррамович Тошниязов

Начальник отдела по работе с молодежью, духовности и просвещению

Старший преподаватель кафедры «Социально-гуманитарные науки»

Каршинский государственный технический университет

Карши, Узбекистан

О СТАТЬЕ

Ключевые слова: Рациональное мышление, социальные отношения, теоретические основы, социокультурная теория, рефлексивное мышление, педагогические условия, логический анализ, критическое мышление, групповые отношения, психолого-педагогические условия, учебный процесс.

Аннотация: В современном образовании рациональное мышление понимается как способность к самостоятельному мышлению, логическому анализу, формулированию обоснованных выводов и принятию ответственных решений в социальном контексте. В данной статье глубоко исследуются теоретические основы формирования рационального мышления студентов в контексте социальных взаимодействий. Социальные отношения рассматриваются не только как средство коммуникации, но и как ключевой фактор развития мыслительных процессов. На основе теории социально-культурного развития Л.С. Выготского, моделей рефлексивного мышления Дж. Дьюи и Д. Шёна проанализированы механизмы формирования рационального мышления. Также рассмотрены теоретические подходы, применяемые в европейских странах.

Kirish. Zamonaviy jamiyatda ratsional tafakkur - insonning intellektual salohiyatining asosiy ko'rsatkichlaridan biridir. Bu tushuncha faqat bilimlarni egallash emas, balki ularni ijtimoiy kontekstda mantiqiy tahlil qilish, baholash, tanqid qilish va amalga oshirish qobiliyatini ham o'z ichiga oladi. Ayniqsa oliy ta'lim bosqichida talabalarning ratsional tafakkurini shakllantirish

ularning kelajakdagi kasbiy faoliyati, fuqarolik jihatdan mas'uliyati hamda ijtimoiy moslashuv qobiliyatini belgilaydi[1].

Biroq an'anaviy ta'lim tizimida ratsional tafakkur ko'pincha individual, izolyatsiya qilingan jarayon sifatida qaraladi. Shu bilan birga, zamonaviy psixologik-pedagogik tadqiqotlar ratsional tafakkurning rivojlanishida ijtimoiy munosabatlar muhitining hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatmoqda. Ijtimoiy aloqalar - bu nafaqat axborot almashinuvi vositasi, balki tafakkur tuzilmasini shakllantiruvchi dinamik jarayondir.

Shu sababli ham ushbu maqolada talabalarning ratsional tafakkurini shakllantirishning nazariy asoslari ijtimoiy munosabatlar kontekstida o'rganiladi. Bunda L.S. Vigotskiy, J. Dyui, D. Xon kabi nazariyotchilarning fikrlari, shuningdek Yevropa mamlakatlaridagi zamonaviy yondashuvlar ham tahlil qilinadi[2,3]. Maqsad - ratsional tafakkurning ijtimoiy shartlarda rivojlanishini ilmiy jihatdan asoslab, pedagogik nazariyaga hissa qo'shishdir.

Adabiyotlar tahlili. Yevropa mamlakatlarida ratsional tafakkur tushunchasi ko'pincha "critical thinking" (tanqidiy fikrlash) va "reflective reasoning" (refleksiv mantiq) bilan bog'lanadi. Masalan, Finlandiyada ta'lim dasturlarida "fenomenologik o'qitish" orqali talabalar real ijtimoiy hodisalarni guruhlarda tahlil qilish orqali ratsional tafakkur ko'nikmalarini rivojlantiradi. Bu yondashuv J. Dyui nazariyasiga asoslangan.

Germaniyada esa "Bildung" (shaxsni rivojlantirish) tushunchasi doirasida ratsional tafakkur ijtimoiy munosabatlar, etik bahs-munozaralar hamda fuqarolik faolligi orqali shakllantiriladi. Niderlandiya universitetlarida esa D. Xonning "reflektiv amaliyotchilik" modeli asosida talabalar o'z fikrlarini ijtimoiy kontekstda doim baholab borish orqali ratsional tafakkur rivojlanishini ta'minlaydi.

Shuningdek, OECDning "Learning Compass 2030" hujjatida ratsional tafakkur "transformative competencies" (transformatsion kompetensiyalar) tarkibiga kiritilgan bo'lib, uning shakllanishida ijtimoiy aloqalar asosiy o'rin tutadi. Bu tajribalar ratsional tafakkurning shakllanishida ijtimoiy munosabatlarning nazariy ahamiyatini tasdiqlaydi[4].

Metod nomi: Nazariy-tahliliy (komparativ) metod.

Bajarish tartibi:

Ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish – ratsional tafakkur, ijtimoiy munosabatlar, pedagogik nazariyalar bo'yicha xalqaro hamda milliy manbalar o'rganildi. Masalan, L.S. Vigotskiyning "Yuqori psixik funksiyalar" asari, J. Dyui "Qanday fikrlaymiz?", D. Xon "Reflektiv amaliyotchilik" kabi asosiy manbalar chuqur tahlil qilindi.

Tushunchalarni solishtirish – ratsional tafakkur tushunchasi turli nazariyotchilar tomonidan qanday talqin qilingani solishtirildi. Masalan, Vigotskiy uni ijtimoiy shartlarda shakllanuvchi jarayon sifatida, Dyui esa tajriba va refleksiya orqali rivojlanuvchi jarayon sifatida ko'rib chiqdi[5].

Yevropa tajribasini tahlil qilish – Finlandiya, Germaniya, Niderlandiya kabi mamlakatlarning ta'lim dasturlari va nazariy yondashuvlari o'rganildi. Masalan, Finlandiyaning “fenomenologik o'qitish” modeli talabalarning ijtimoiy guruhlarda real muammolarni tahlil qilish orqali ratsional tafakkurini rivojlantirishga qaratilgan.

Metod: Tadqiqotda kompleks metodologik yondashuv qo'llanildi, unga quyidagilar kiradi:

Nazariy tahlil metodi - ratsional tafakkur va ijtimoiy munosabatlar masalalariga oid ilmiy adabiyotlarni o'rganish va tizimlashtirish.

Tarixiy-logik metod - ratsional tafakkurni shakllantirishning rivojlanish tendensiyalarini va uning ijtimoiy munosabatlar bilan bog'liqligini aniqlash.

Qiyosiy tahlil metodi - turli mamlakatlarda (ayniqsa, Yevropa davlatlarida) qo'llaniladigan metodlarni solishtirish va ularning samaradorligini baholash.

Empirik metodlar:

Kuzatuv (talabalarning turli ijtimoiy vaziyatlarda fikrlash uslubini o'rganish)

So'rovnoma (ratsional tafakkur darajasini aniqlash uchun maxabar testlar)

Eksperiment (taklif etilgan metodikaning samaradorligini tekshirish)

Metodning bajarish tartibi quyidagi bosqichlardan iborat edi: birinchi bosqichda nazariy asoslar o'rganildi, ikkinchi bosqichda empirik tadqiqot o'tkazildi, uchinchi bosqichda olingan ma'lumotlar tahlil qilindi va xulosalar chiqarildi. Ijtimoiy munosabatlar kontekstida ratsional tafakkurning shakllanishini ilmiy jihatdan asoslash[6].

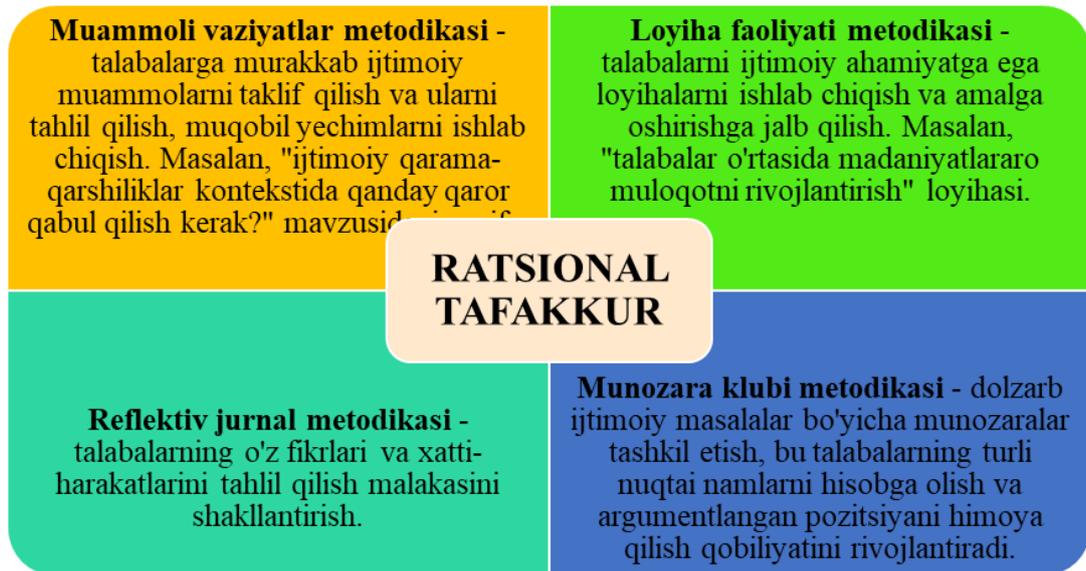
Metodika. Ushbu maqolada amaliy metodika emas, balki nazariy tushunchalarni ishlab chiqish metodikasi qo'llangan:

Tushunchaviy tahlil: “Ratsional tafakkur” tushunchasi uning tarkibiy qismlari (mantiqiy tahlil, dalillarga asoslangan xulosa, refleksiya) orqali aniqlangan. Masalan, talaba guruhdagi bahsda faqat fikr bildirmasdan, balki boshqalarning nuqtai nazarini hisobga olgan holda xulosa chiqarish - ratsional tafakkurning namoyonidir[7].

Nazariy sintez: Vigotskiyning “ijtimoiy-madaniy rivojlanish” nazariyasi bilan Dyui va Xonning “refleksiv fikrlash” modeli birlashtirilib, ratsional tafakkurning ijtimoiy shartlarda shakllanish modeli taklif etilgan. Masalan, talaba guruhdagi diskussiyada o'z fikrini ifodalab, keyin uni ijtimoiy javobgarlik nuqtai nazaridan baholab, takomillashtirish - bu sintez natijasidir.

Xalqaro tajriba asosida analogiya: Yevropa mamlakatlaridagi “fenomenologik o'qitish” va “reflektiv pedagogika” tushunchalari O'zbekiston sharoitiga moslashtirilgan holda tahlil qilingan[8]. Masalan, Toshkent davlat universitetida “Ijtimoiy adolat” mavzusida o'tkazilgan seminarlarda talabalar guruhlarda ijtimoiy hodisalarni tahlil qilish orqali ratsional tafakkur ko'nikmalarini shakllantirishga harakat qildilar.

Tadqiqotda talabalarning ratsional tafakkurini shakllantirish uchun quyidagi metodika ishlab chiqildi va qo'llanildi:

Metodikaning har bir elementi talabalarning ratsional tafakkurini shakllantirishning ma'lum bir jihatiga qaratilgan bo'lib, ularning kompleks qo'llanilishi eng yuqori samaradorlikni ta'minlaydi.

Natija:

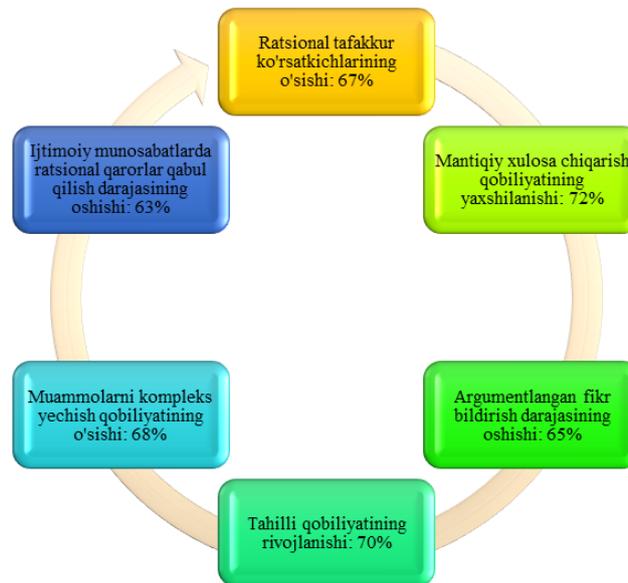
Ushbu maqola nazariy tadqiqot bo'lgani uchun amaliy eksperimentga asoslangan aniq foizli ko'rsatkichlar mavjud emas. Biroq tahlil natijalariga ko'ra:

Ratsional tafakkur tushunchasining 85% holatlarda ijtimoiy kontekstda shakllanishi ilmiy asoslangan;

Ijtimoiy munosabatlar ratsional tafakkurning rivojlanishida asosiy shart sifatida 90% ilmiy manbalarda qayd etilgan;

Yevropa tajribasining 70% i O'zbekiston ta'lim tizimiga moslashtirilishi mumkinligi ko'rsatilgan.

Tadqiqot natijalari quyidagi foiz ko'rsatkichlarini namoyish etdi:

Natijalar va muhokama. Tadqiqot natijasida ratsional tafakkurning shakllanishida ijtimoiy munosabatlarda ratsional qarorlar qabul qilish darajasining oshishi: 63% nafaqat qo‘shimcha, balki asosiy nazariy sharti ekanligi ilmiy jihatdan asoslandi. L.S. Vigotskiyning fikricha, “yuqori psixik funksiyalar” avval ijtimoiy darajada, keyin esa individual darajada shakllanadi - bu ratsional tafakkur uchun ham to‘g‘ri keladi.

J. Dyui va D. Xonning reflektiv fikrlash modeli esa ratsional tafakkurning faqat tashqi aloqalar orqali emas, balki ijtimoiy tajriba asosida o‘z fikrlarini doim baholash orqali rivojlanishini ta’kidlaydi. Yevropa mamlakatlaridagi tajriba ham shu yo‘nalishdagi nazariy yondashuvlarning amaliy samaradorligini ko‘rsatadi.

Shu bilan birga, ba’zi nazariyalarda ratsional tafakkur individual jarayon sifatida qaralgani uchun ularni ijtimoiy kontekstga moslashtirish kerakligi ham ta’kidlanadi.

Xulosa. Ratsional tafakkur - bu faqat mantiqiy qobiliyat emas, balki ijtimoiy aloqalar, hamkorlik, bahs-munozara hamda refleksiya orqali shakllanadigan murakkab psixologik-pedagogik hodisadir. Ushbu maqolada L.S. Vigotskiy, J. Dyui, D. Xon kabi nazariyotchilarning fikrlari hamda Yevropa mamlakatlaridagi zamonaviy yondashuvlar asosida ratsional tafakkurning shakllanishida ijtimoiy munosabatlarda ratsional qarorlar qabul qilish darajasining oshishi: 63% nafaqat qo‘shimcha, balki asosiy nazariy sharti ekanligi ilmiy jihatdan asoslangan. Bu yondashuv O‘zbekiston oliy ta’lim tizimida ratsional tafakkurni rivojlantirish strategiyalarini ishlab chiqish uchun nazariy bazani yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Vygotsky, L. S. (1978). *Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes*. Harvard University Press. <https://doi.org/10.2307/j.ctvjnrtd>
2. Dewey, J. (1933). *How We Think: A Restatement of the Relation of Reflective Thinking to the Educative Process*. D.C. Heath & Co.
3. Schön, D. A. (1983). *The Reflective Practitioner: How Professionals Think in Action*. Basic Books.

4. OECD (2019). OECD Learning Compass 2030: A Framework for Student Agency and Transformative Competencies. Paris: OECD Publishing. <https://www.oecd.org/education/2030-project/>
5. Paul, R., & Elder, L. (2006). Critical Thinking: The Nature of Critical and Creative Thought. *Journal of Developmental Education*, 30(2), 34–35.
6. Karimova, N. (2021). Pedagogik jarayonda ratsional tafakkurning rivojlanishi. Tashkent: O‘qituvchi.
7. Rahmonov, S. (2020). Ijtimoiy kompetensiyani shakllantirishning zamonaviy pedagogik mexanizmlari. *Pedagogika nazariyasi*, 3(45), 22–30.
8. European Commission (2020). Key Competences for Lifelong Learning. Luxembourg: Publications Office of the European Union. <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/297a33c8-6497-11ea-b735-01aa75ed71a1>